

Eli Arístides: Entre l'imperi atenès i la *Pax Romana* (Or. V-VI K i XI-XV K).¹

Francesca Mestre

Eli Arístides (117-189),² un dels més importants representants de l'anomenada segona sofística —moviment cultural i literari que dona vida al període romà de la literatura grega³—, fou un escriptor prolífic i variat⁴ i, segurament, de bona qualitat literària. Parlar de qualitat, però, en literatura antiga i, sobretot, fent referència a aquesta època considerada, normalment, mediocre en el seu conjunt, pot semblar un entreteniment diletant, d'una banda, i una arbitrarietat del tot subjectiva, de l'altra. Tinc, tanmateix, motius per mantenir aquella afirmació. És cert que em seria molt més fàcil, en el cas d'Arístides, de mantenir-la a partir de l'estudi d'obres de més renom i més llegendes, pel seu tema laudatori i tradicional, com són el *Panatenaic* (13 D) o el discurs *A Roma* (26 K), o bé a partir d'obres *realment* originals i fora del comú del moment com són els *Discursos Sagrats* (47-52 K); en el primer cas caldria, simplement, fer notar i analitzar el depuradíssim estil i llengua aticistes, dignes del més bon Demòstenes o del més acurat Isòcrates i, ben segur, a partir de comparacions tals la qualitat aristidea quedaria ben demos-

1. Les *orationes* ressenyades formen dos blocs que hom anomena, generalment, *Declamacions Sicilianes* i *Declamacions Leucrïanes*. Per tot allò que afecta els textos, segueixo les edicions de B. KEIL (per a Or. XI-XV), *Aeli Aristidis (II) Smyrnaei quae supersunt omnia*, Berlín 1898 (reimpr. 1958) i de F.W. LENZ (per a Or. V i VI) dins C.A. BEHR, *P. Aeli Aristidis. Opera quae exstant omnia*, I, Leiden 1976. Cal tenir en compte també l'edició de W. DINDORF, *Aristides*, 3 vols., Leipzig 1829 (reimpr. Hildesheim 1964).
2. Les dates d'Arístides oscil·len entre 117 i 129 per al naixement i 180 i 189 per a la mort. Per a una bibliografia general sobre el personatge, cfr. A. BOULANGER, *Aelius Aristide et la sophistique dans la province d'Asie au IIe. siècle de notre ère*, París 1923 (reimpr. 1968), pp. IX-XIV i, incloent estudis més moderns, cfr. G. KENNEDY, *The Art of Rhetoric in the Roman World (300 B.C.-A.D. 300)*, Princeton 1972, p. 582 n.3.
3. Per a una bibliografia àmplia i actualitzada del moviment, cfr. JOSÉ GARCIA BLANCO, «Literatura imperial», dins Alfonso MARTÍNEZ DIEZ, (ed.), *Actualización científica en Filología griega*, Madrid 1984, pp. 583-590.
4. Sobre les obres, edicions i traduccions d'Eli Arístides, cfr. C.A. BEHR, *cit.*, p. IX ss.

trada i seria ben indiscutible; o també, amb menys arguments formals, l'anàlisi dels *Discursos Sagrats*⁵ em duria a demostrar el geni d'un escriptor que creu que els seus somnis, al·lucinacions i manies diverses són un bon tema per a la composició d'una obra escrita: ni que només fos, doncs, per aquesta creença, inhabitual i fora del corrent, hom hauria d'admetre-li una certa qualitat *literària*, per molt que, en aquest cas, la perfecció estilística en fos discutible.

He triat, tot això no obstant, obres aparentment més banals i sense transcendència,⁶ per parlar de la qualitat literària d'Eli Arístides; banalitat i poca transcendència que no seran, malgrat tot, obstacle per lloar tant els mèrits més formals com els més genials —si per genial hom vol entendre innovadors i transgressors de motlles establerts.

Les declamacions que són objecte d'aquest article són anomenades genèricament, pels grecs del període imperial, *melétoi*. El mot *meléte*, que significa, en grec, pràctica o exercici de la mena que sigui, s'especialitza, ja des del s. IV⁷ i de forma més general a l'època romana⁸ per donar nom a la composició oratòria que és el resultat més elaborat de tot un seguit d'exercicis que conformen el «pla d'estudis» de les escoles de retòrica, seu de la *paideia* grega ja des del temps dels primers sofistes. Així doncs, una *meléte*, en principi, no és més que l'exercici superior de l'ensenyament retòric i té, com és obvi, un marc escolar; ara bé, vist que n'és la forma més elevada, ofereix ja unes grans possibilitats per sortir del marc escolar i per entrar en l'àmbit literari, com a precedent de possibles nous gèneres en prosa en el camp de la literatura grega. En aquest sentit, malgrat el punt d'arrencada completament escolar i retòric, abordar un autor com Eli Arístides a partir d'aquests seus exercicis és, si no m'erro, la manera més sòlida per defensar la seva ben diferenciada qualitat d'escriptor.

Primer, però, cal explicar amb claredat com i quan s'insereix aquest exercici en la línia educativa de la *paideia* grega, educació que, a l'època romana, tendia obsessivament a l'erudició i a l'omnipresència dels autors antics, clàssics ja en aquells temps, deixant de banda tota prova d'originalitat o d'inno-

5. Per a un estudi i traducció d'aquesta obra singular, fonamental en la producció aristideia, cfr. C.A. BEHR, *Aelius Aristides and the Sacred Tales*, Amsterdam 1968; i G. MICHENAND-J. DIERKENS, *Les rêves dans les Discours Sacrés d'Aelius Aristide. Essai d'analyse psychologique*, Mons 1972. No em sé estar d'afegir, tant per la importància d'aquesta obra per a l'estudi d'Eli Arístides i de la literatura en general, com per la novetat —malgrat el seu caràcter accessori aquí—, una recent traducció, al francès, que m'ha arribat, gràcies al Prof. C. Miralles, en el decurs de la redacció d'aquests fulls: Aelius Aristide, *Discours Sacrés. Rêve, religion, médecine au IIe siècle après J.C.*, introduction et traduction par A.J. FESTUGIÈRE, préface de Jacques LE GOFF, Paris 1986.
6. Cfr. A. BOULANGER, *op. cit.*, pp. 275-279 i 281-290; i B.P. REARDON, *Courants littéraires grecs des IIe et IIIe siècles après J.C.*, Paris 1971, pp. 104-109; cfr. també la referència a les *suasoriae* d'Arístides que, juntament amb les de Libani, són les més remarcables de l'època, D.A. RUSSELL, «Classifying Rhetoric and Criticism: The Pseudo-Dionysian *Exetasis* and Mistakes in Declamation», dins *Le classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.C.*, Entretiens sur l'Antiquité Classique, Fondation Hardt, Vandœuvres-Genève 1979, p. 117.
7. Cfr., per exemple, Plató, *Gòrgias* 500d.
8. En el llenguatge d'autors com Estrabó, cfr. I 2,2; Plutarc, cfr. 241d; Llucià, cfr. *Rh.Pr.* 17 i Filòstrat, *Vides de Sofistes*, *passim*. Per a una clara explicació de l'exercici escolar *meléte*, cfr. H.I. MARROU, *Histoire de l'éducation dans l'Antiquité*, I, Paris 1964,⁶ p. 302 ss.; cfr. també, G. KENNEDY, *op. cit.*, p. 316 s.

vació per part dels possibles nous creadors. Una educació, doncs, basada en la imitació i la repetició, però que, ben segur involuntàriament, donà noves possibilitats més literàries que no retòriques, en el sentit que es produïren sempre amples ocasions per a la creació en els marges fronterers tan fixadament marcats en el si de l'escola. Així doncs, hom s'adonà del fet paradoxal que, havent la *paideia* retoritzat la literatura tradicional, l'assumpció d'aquesta durà a una nova literaturització dels sòlids esquemes retòrics.

Els ensenyaments que rebien els joves al món grec, ja des de les acaballes de l'època clàssica, eren, sobretot, de retòrica i passaven per diferents nivells de formació, que anaven incloent, paulatinament, exercicis o *progymnasmata*. La teoria, a les etapes bàsiques, tenia per objecte configurar una mentalitat organitzada segons les lleis de la retòrica; per reeixir-hi, hom emprava els nombrosíssims manuals teòrics i pràctics, la majoria d'ells arrencant de la *Retòrica* d'Aristòtil, compostos, sovint, pels propis mestres d'escola,⁹ a les classificacions aristotèliques —molt complicades per a nosaltres, homes del segle xx, però, de segur, no tant per als del segle passat, sense anar més lluny, per als quals els ensenyaments retòrics eren encara la base de l'educació¹⁰— s'hi afegien noves subdivisions, apartats i denominacions; les teories donaven cada vegada menys marge de llibertat, en el sentit que res, absolutament res, quedava en mans del geni creador d'un orador qualsevol; tot estava codificat, fins al punt que elaborar un discurs havia esdevingut, en l'estricta aplicació de les lleis, un afer més mecànic que —per dir-ho d'alguna manera— inspirat.

El segon graó, un cop assimilada la teoria, era la imitació dels antics. Hom llegia les principals obres d'època clàssica amb la intenció d'estudiar-ne la forma, amb dos objectius principals: aplicar-hi les lleis teòriques apreses i preparar-se i capacitar-se per endegar, en el tercer estadi dels ensenyaments, l'elaboració de discursos, per part de l'estudiant, el més semblants possible al model triat.¹¹ La imitació dels antics, tanmateix, no es limitava a l'aspecte

9. Sabem, en concret, que el mestre d'Eli Arístides fou un tal Alexandre de Cotiàon, preceptor també de Marc Aureli. El propi Arístides en dóna notícia i en fa la lloança, cfr. XXXII K, com també Marc Aureli, cfr. I 10; altrament, les notícies a propòsit d'aquest *grammatikós* són escarides, la més llarga essent la d'Esteve de Bizanci, s.v. Κοττιών que informa de la seva erudició i del fet que va escriure deu llibres de «temes diversos», un dels quals devien ser els seus comentaris sobre Homer (Ἑξηγητικά) citats abundantment per Porfiri. La tradició en general, emperò, no sembla tenir notícia d'aquest primer i més important mestre d'Arístides, car ni Filòstrat —que fa Arístides deixeble de Polemó— ni la *Suda* no ho fan constar.

10. Val la pena, per fer-se càrrec de la presència de la retòrica a l'ensenyament occidental, llegir l'encertat capítol «Rhétorique et enseignement» a G. GENETTE, *Figures II*, París 1969, pp. 23-42, on defensa la tesi que la retòrica tradicional mor a principis del s. xix i un segle més tard és matèria abolida a l'ensenyament; la mort es produeix, segons Genette, amb l'adveniment del romanticisme i el naixement, alhora, d'una concepció històrica de la literatura. Tanmateix, prossegueix Genette, la seva desaparició no ha estat, al larg dels anys, del tot efectiva, s'ha produït més un relleu o una mutació que no una desaparició, car fins avui perviu, com a instrument intel·lectual i d'aprenentatge, un seu codi d'expressió, representat pels exercicis escolars, que no solen ser de creació sinó més aviat de comentari. Fa referència, aleshores, a la *dissertation*, exercici rei de l'ensenyament francès, sense tradició, però, a casa nostra.

11. Els principals autors del programa d'estudis eren: Homer, molt especialment, Hesíode, Apol·loni de Rodes, entre els èpics; Alcman, Alceu, Safo, Píndar, Cal·límac i epigramatistes, entre els lírics; pel que fa a teatre, sobretot Eurípides i Menandre, que eclipsen una mica Èsquil i Sòfocles i la resta de còmics; d'entre els prosistes cal destacar Tucídides, però sobretot Demòstenes, el coneixement del qual passava

formal; la temàtica havia de ser també assimilada, en la idea que els esdeveniments històrics —o mitològics, que pel cas venia a ser el mateix— i polítics que reflectia la literatura d'època arcaica i clàssica —sobretot clàssica— havien d'esdevenir, imperceptiblement i com un fet natural, la nova realitat dels instruïts —els *pepaideuménoi*—, realitat, aquesta, que es superposava, sense problemes, al present real, a la vida de cada dia.¹²

En aquest estat de coses, el tercer aspecte de l'ensenyament retòric, els exercicis pràctics on l'alumne aplicava allò que havia après de teoria i d'imitació dels antics, els *progymnásmata*, arribava al seu punt culminant amb la composició de *meléai*, exercici retòric per excel·lència, hereu dels antics tres *lógoi* aristotèlics: *dikanikós*, *symboleutikós* i *epideiktikós*.¹³

Cal afegir, però, que la *meléte* no és, en la història de l'ensenyament grec, un exercici de la retòrica tradicional; apareix justament quan canvia l'estructura i la vida polítiques del món grec; és a dir, quan la retòrica comença a esdevenir més literatura que base de formació de polítics.¹⁴ Tot convergeix a demostrar que la *meléte* esdevé la forma reina de l'època romana: és imitativa, efímera, aticista, tria models del passat i mostra l'ambient de l'època, ambient que ha estat ben atinadament definit com de «classical revival».¹⁵

Allò que més s'apreciava d'una *meléte* —ja des de l'escola— era l'estil, car els quadres històrics on s'emmarcava l'exercici sempre acabaven essent els mateixos: guerres mèdiques, guerra del Peloponès, guerra macedònia. L'art de la

per damunt del dels altres historiadors i oradors, Isòcrates inclòs. En resum: Homer —i d'Homer, *Iliada* especialment— Eurípides, Menandre i Demòstenes. Cfr. MARROU, *op. cit.*, pp. 245-256 i per una bibliografia dels llocs on poder trobar catàlegs i repertoris complets, p. 402 n.8. Sobre els models, en concret, d'Aristides, cfr. KENNEDY, *op. cit.*, p. 584 i n.36 i Th. GELZER, «Klassizismus, Attizismus und Asianismus» dins *Le Classicisme à Rome aux Iers. siècles avant et après J.C. cit.*, p. 28; són, fonamentalment, Isòcrates i Plató.

12. Aquesta marginació del present, aquest posar a part el moment històric real són, sense cap mena de dubte, les característiques més importants de la nova *paideia* post-clàssica, i no nova perquè tingui elements nous, sinó nova perquè conserva els vells però ja no en relació amb una realitat de fet; cfr. en aquest sentit, MARROU, *op. cit.*, p. 302 i E.L. BOWIE, «Greeks and their Past in the Second Sophistic» dins M.I. FINLEY, *Studies in Ancient Society*, Londres i Boston 1974, pp. 166-210.
13. Els romans n'heretaren, també, l'hàbit i el practicaren a bastament —són les *declamationes* que agrupaven, ja amb independència de la tripartició aristotèlica poc operativa a l'època, en *controuersiae* i *suasoriae*. Els grecs, pel seu cantó, anomenaven *hypothéseis dikanikai* les d'eloqüència judicial, amb temes ficticis i sovint fantasiosos —com són les de Llucià, *Tiranicida*, *Fill desberetat* i *Fàlaris a-*, que recorden força les intrigues novel·lesques, i *meléai* pròpiament dites les de temes presumptament històrics —com les d'Elí Aristides que tractaré aquí. Curiosament, tot i compartir aquesta forma, grecs i romans practicaren més abundantment, cadascun, una de les possibilitats. Així, els grecs prefereixen les més deliberatives, d'affers polítics, amb discursos d'assemblea, marc aquest que els donava un nombre infinit de possibilitats; els romans, en canvi, prefereixen les que tractaven del funcionament de la justícia, de la seva adequació a les lleis, i, si volien guardar una certa versemblança, s'havien de moure en el poc marge que les lleis oferien; aquesta tria, ben espontània, parla força de la diferent mentalitat d'uns i altres; per seguir la vella classificació aristotèlica, els grecs segueixen més les petges del *lógos symboleutikós* i els romans les del *lógos dikanikós*.
14. Cfr. MARROU, *op. cit.*, p. 302 s.; tenim alguns papirs de *meléai* del principi de l'època hel·lenística, cfr. W.M. EDWARDS, «*Diálogos, Diatribé, Meléte*», dins J.V. POWELL-E.A. BARBER, *New Chapters in the History of Greek Literature*, 2nd. series, Oxford 1929, p. 117 ss.; Quintilià, per la seva banda, *Institutio Oratoria* II 4-41, entén que la *meléte* data de l'època de Demetri Falereu i el seu mèrit més important, segons el propi Quintilià, rau en dos aspectes: correcció de llenguatge i exposició de llocs comuns; els *koimoi lógoi*, efectivament, eren tema d'inventari a l'època romana i eren utilitzats a bastament pels sofistes a l'escola, cfr. J. BOMPAIRE, *Lucien écrivain. Imitation et création*, París 1958, p. 334.
15. W. M. EDWARDS, *op. cit.*, p. 90 s.

paraula hi és potenciat al màxim, però ja no amb afany de persuadir, no es tracta ni tan sols d'alliçonar sobre el present a partir del passat; la missió de l'estudiant en compondre una *meléte* és mostrar el seu estil més depurat, més aticista, i si és més demostènic o tucididi que seu, millor.

De la mateixa manera, la missió d'un escriptor en compondre una *meléte*, ja fora del marc de l'escola, serà entretenir un públic, fer-se'l addicte i, per aconseguir-ho, s'esforçarà de la mateixa manera que quan era a l'escola. Gràcies a aquest procés, tan senzill, aquell que declamava les seves *melétai* en públic amb èxit, esdevenia un personatge important, cridat de tots els racons de l'imperi i esperat i escoltat com una gran figura.

Imperceptiblement, estava parlant de l'escola i, sense adonar-me'n, he anat a parar a les sessions de declamació típiques de la segona sofística: és natural perquè el pas resulta pràcticament insensible; l'escola ja donava tots els elements que continuaven essent rellevants a la vida cultural i a la professió de «conferenciant itinerant»; l'estil, el «dir millor», la mímesi estilística, l'emulació, la competitivitat, són aspectes comuns tant a l'escola com a aquesta mena de literatura.¹⁶

La *meléte* és, doncs, una forma escolar, la més important de la formació retòrica d'època romana, que aplega tots els aspectes desitjats per la societat que la crea i la fa servir: eloqüència, estil curosament elaborat, un cert antiquarisme i, a partir d'aquesta base, llibertat total de tractaments.

Amb facilitat aquesta forma escolar surt del marc purament formatiu per esdevenir autònoma. Són, de fet, *melétai* aquella mena de discursos o conferències que els sofistes del s. I al IV pronuncien en públic. Un *pepaideuménos* no abandona mai del tot els costums adquirits a l'escola, i la *meléte* es presentava com el vehicle ideal per als seus discursos de circumstàncies.¹⁷

La influència de l'escola, certament, es fa sentir en les composicions literàries del moment. En realitat, no crec que sigui massa agosarat afirmar que aquells sofistes són també escriptors, car a l'escola han après que per improvisar —virtut principal del bon conferenciant—, per mostrar les seves grans qualitats oratòries, han de compondre allò que diran o, en tot cas, han d'haver compost molts altres discursos per poder-ne improvisar un del tot: aquesta és la utilitat de la *meléte* escolar, com a primer pas per a la composició de conferències que hauran de ser declamades, ja fora de l'àmbit escolar; conferències o discursos simulats que s'han d'anomenar, també, *melétai*.¹⁸ Lluny

16. Cfr. en aquest sentit, a part de les obres clàssiques a propòsit d'aquest moment de l'educació i de la vida literària, com per exemple de la de H. I. MARROU, *op. cit.*, p. 305 ss., l'excel·lent resum de P. E. EASTERLING, «The Hellenistic and imperial Periods», dins P. E. EASTERLING-B. M. W. KNOX (edd.), *The Cambridge History of Classical Literature*, I, *Greek Literature*, Cambridge 1985, pp. 16-41, especialment, pp. 26-28.

17. Cfr. H. I. MARROU, *op. cit.*, p. 305: «... en dehors de la composition de ces œuvres littéraires, on peut dire qu'un lettré hellénistique ne cessait jamais, tel un étudiant, de s'exercer à la déclamation (...) on déclamait, on déclamait encore, jusqu'à la vieillesse, jusqu'au tombeau» (!)

18. Pel que fa a la facilitat amb la qual un exercici escolar esdevé una possible forma literària —qüestió aquesta que, aparentment, pot semblar enganyosa— cal tornar a recordar el tipus d'educació a què he alludit. És cert que hom no té per costum considerar literatura els exàmens que fan els estudiants

de ser una limitació, la forma escolar és allò que espera el públic i, a més, permet a l'orador una sèrie de variacions, sense sortir del marc, on pot posar de relleu la seva vàlua.

Una *meléte* és, en definitiva, una forma emprada per a la formació de l'intel·lectual, ben codificada i precisa, que ofereix possibilitats per ser ultrapassada, per esdevenir una forma de la literatura. Tot dependrà, per descomptat, de la traça i de la qualitat del seu autor, com sempre.

Doncs bé, cal, ara, que torni a l'autor que m'ocupa, a Eli Arístides.

Filòstrat, a les *Vides de Sofistes* (581,9 ss.), en fa un cas a part. Sobretot per dos aspectes fonamentals, un de positiu, l'altre de negatiu, segons el presumible llistat de valors de Filòstrat; ara bé, alguna cosa no va a l'hora perquè el defecte d'Arístides es deriva de la seva qualitat: d'una banda, no sabia improvisar, no estava dotat per a aquesta art (Filòstrat, fent-ne una certa befa, diu que «assajava les improvisacions en secret, quan no el veia ningú»); d'una altra banda, la seva subjecció a les lleis de l'art oratòria era més que perfecta, ningú no era expert com ell, era el *τεχνικώτατος* de tots els sofistes. L'admiració de Filòstrat per Arístides és innegable, però l'obra filostratiana no vol ser de casos extraordinaris —cal tenir en compte que a les *Vides de Sofistes* no hi figuren personatges tan rellevants com Llucià o Plutarc— i Arístides n'és, en certa mesura, un; per això la seva més gran qualitat acaba obstruint-ne una altra, la capacitat d'improvisació —i la improvisació és també una qualitat dels sofistes, aquella que comparteixen tots els altres i es barallen per excel·lir-hi.¹⁹

De segur que Arístides no era un bon sofista, en sentit convencional; no era tampoc un home brillant; es trobava aïllat entre els seus col·legues i no provocava l'entusiasme entre el públic, l'entusiasme que sí que provocaven escriptors potser més dolents, com Polemó, per exemple, i no cal dir ja Herodes Àtic!²⁰

universitaris, especialment els d'ensenyaments humanístics. Però si el nostre ensenyament fos, al mateix temps que científic també formal, si es tractés de judicar com un estudiant es mou dins l'objecte d'estudi i si, deixant de banda qualsevol mèrit per a una idea original —o la síntesi de continguts, tot depèn del sistema d'ensenyament—, valoréssim la capacitat de recrear allò que ha estat estudiat, en aquest cas, de segur que no hi hauria tanta diferència entre l'obra d'un estudiant avançat i una *meléte*. Cal no oblidar, d'una altra banda, que tant a l'escola com al carrer hi ha un component d'espectacle inherent a la declamació; així, de la tribuna escolar a la de l'orador, la distància és ben petita, també; cfr. B.P. REARDON, *op. cit.*, p. 106.

19. Cfr. Filòstrat 585; cfr. sobre el tema improvisació, A. BOULANGER, *op. cit.*, pp. 271-272, G. KENNEDY, *op. cit.*, pp. 560 i 562, i G. W. BOWERSOCK, «Aelius Aristide», dins P. E. EASTERLING-B. M. W. KNOX, *op. cit.*, pp. 658-662, que afirma taxativament —just a partir de la referència de Filòstrat, segons sembla—: «He consistently refused ever to declaim extemporaneously» (p. 659), malgrat la dada, fornida pel propi Arístides, que va improvisar del tot el discurs *A Cízic* (17 K), cfr. 2-3; tanmateix, Arístides era ben conscient d'aquesta seva limitació car allò que sosté en l'esmentat discurs, com un fet excepcional, és que, gràcies al déu que l'empara i el protegeix, és capaç de declamar improvisant.
20. Cfr. sobre l'èxit de Polemó, Filòstrat 539, i sobre el d'Herodes Àtic, 564 s.; tanmateix, Eli Arístides, tot i no arribar a commocionar les masses, ni fer vibrar ningú en viu, segons informa Filòstrat —i la dada és força interessant per a la meua valoració d'Arístides al llarg d'aquest estudi—, fou capaç de fer plorar Marc Aureli. L'emperador, no en sentir sinó en llegir la *Monòdia per Esmirna* d'Arístides es desteià en llàgrimes, i fou gràcies a aquesta emoció —repetida diverses vegades— que Marc Aureli va decidir

Eli Arístides pertanyia a una petita *élite*, la dels deixebles d'Alexandre de Cotiàion;²¹ es consideraven diferents dels altres —i ho devien ser—, perquè creien en la necessitat d'una sòlida cultura general i d'un coneixement profund i de primera mà dels clàssics. A més, Arístides té una gran capacitat dialèctica, tot és matèria per argumentar, per refutar teories d'altri, per adduir proves;²² d'aquest tipus d'argumentació en fa sempre el *tema* dels seus escrits. Doncs bé, l'agudesa d'aquests temes i el seu tractament, que el distancien dels seus col·legues, fan d'aquest orador mediocre un bon escriptor, amb enginy i amb gran capacitat de recrear i inventar situacions, com es desprèn de la majoria de les seves obres, fins i tot d'aquelles que tenen, simplement, un model escolar.²³

Les *Declamacions sicilianes* i les *Declamacions leuctrianes* han merescut opinions de tota mena,²⁴ però és innegable per a tothom la seva construcció impecable i el *savoir faire* de l'autor. Tinc la impressió, tanmateix, que seria difícil dir-ne res més si en contemplàvem, simplement, la seva factura individual, una per una. En canvi, allò que és digne de remarques més interessants, sol passar desapercebut. És absolutament indispensable fixar-se en el conjunt per copsar-ne mèrits més enllà dels formals, indiscutibles, per molt que això no sembli oportú tractant-se de peces d'imitació merament «escolars».

Anem, però, per parts.

Les *Declamacions sicilianes* són dues: Περὶ τοῦ πέμπειν βοηθείαν τοῖς ἐν Σικελίᾳ ἰ Εἰς τὸ ἐναντίον. La localització històrica és ben coneguda: l'any 414 a.C. Nícias es troba a Sicília, enviat per l'assemblea dels atenesos, per dominar els sicilians, aliats d'Esparta. Poc de temps després, Nícias tramet un missatge a Atenes demanant que, o bé enviïn reforços per continuar la campanya amb més probabilitats d'èxit, o bé sigui ordenada la retirada.²⁵

Situació històrica que, entre d'altres, devia ser objecte d'exercicis constants a les *melétai* escolars. Era, però, un cas difícil pel fet de presentar una alternativa; per descomptat, considerar aquesta alternativa no devia ser el més usual, car afegia una dificultat suplementària i, per als interessos de l'exercici retòric, gratuïta. Crec, doncs, que, presentant un tema d'aquestes característiques, l'exercici que hom devia proposar habitualment devia ser un discurs que convencés Nícias de continuar la campanya, amb o sense reforços.

Per contra, l'alternativa és el que atreu Eli Arístides.

reconstruir la ciutat que havia estat destrossada per un terratrèmol, cfr. 582: ... καὶ δάκρυα τῷ βιβλίῳ ἐπιστάζει τὸν βασιλεῖα ξυνοικίαν τε τῆ πόλει ἐκ τῶν τοῦ Ἀριστείδου ἐνδοσίμων νεύσαι.

21. Sobre el caràcter fora de sèrie d'aquest mestre, cfr. A. BOULANGER, *op. cit.*, pp. 114-116.

22. Cfr. de nou A. BOULANGER, pp. 438-439, que n'acaba ben tip.

23. Mèrit, aquest, que ja li reconeix Filòstrat (cfr. 584-585) quan clou el seu apartat sobre Arístides, compensant i explicant, així, la contradicció d'apreciació que aquest personatge li provocava i de la qual ja m'he fet ressò en el text.

24. Per exemple, B. P. REARDON, *op. cit.*, p. 104, les anomena «de vrais essais érudits», mentre que A. BOULANGER, *op. cit.*, p. 292, menys entusiasta, en fa uns «fort adroits pastiches, d'excellents exercices de dialectique et d'atticisme». Tanmateix, en la majoria d'estudis que tracten de la segona sofística i, per tant, d'Arístides forçosament, solen passar desapercebudes —com ja he dit més amunt— i, llevat dels estudis citats, no n'he pogut trobar cap altre esment; cal tenir en compte, per altra banda, que no han estat mai traduïdes a cap llengua moderna, almenys fins on arriba el meu coneixement.

25. Referència exacta a la font principal, Tucídides VII 10-16.

D'una opció, aquesta vegada triple, es tracta també a les *Declamacions leucτριanes* ('Υπόθεσις τῶν Λευκτριῶν: ὑπὲρ Λακεδαιμονίων πρῶτος, ὑπὲρ Θηβαίων πρῶτος, ὑπὲρ Λακεδαιμονίων δεύτερος, ὑπὲρ Θηβαίων δεύτερος, ὑπὲρ τοῦ μηδετέροις βοηθεῖν): tema que afecta igualment Atenes, però uns anys més tard; els tebans han vençut els espartans a la famosa batalla de Leuctra (5 d'agost del 371 a.C.), començant així el període d'hegemonia tebana que abarca des de la fi de la guerra del Peloponès fins a l'establiment definitiu de la supremacia macedònia; període molt turbulent per a totes les ciutats gregues, especialment per a les tres més fortes i en conflicte: Atenes, Esparta i Tebes. Després de la batalla de Leuctra i el nou equilibri que provocà, el tema és: què convé més als atenesos, estar al costat d'Esparta, de Tebes o de cap de les dues? Tot un dilema! Almenys així vol plantejar-ho Arístides, tot i que, des d'un punt de vista històric i donada la situació del moment, és força impensable que ho fos de debò per a aquella assemblea atenesa.

Cal dir també, abans de continuar, que tant per a Arístides, com per al seu públic, com per a nosaltres, el dilema no existia en cap dels dos casos: són ben conegudes les decisions que els atenesos adoptaren el 414 a.C. i el 371 a.C.

D'entrada, doncs, el plantejament sembla interessant, per diversos motius de caire més aviat extra-retòric: l'anàlisi dels dos episodis de la història atenesa es presentarà com un pur pretext, o bé el lector trobarà elements de crítica històrica? Si la història és encarada amb rigor, hom entrarà en el terreny dels imponderables per tal d'endevinar què hauria passat si les decisions preses haguessin estat unes altres? L'autor, Arístides, es mantindrà, com escau a un bon sofista, en el terreny descriptiu i distant o bé hi intervindrà d'alguna manera? I sobretot: Arístides pretén, amb aquestes *melétai*, simplement mostrar la seva habilitat sofística per defensar ara un argument i adés el seu contrari o bé pretén alguna cosa més?

A les *Sicilianes*, l'autor imagina —o potser, suposa, car, tot i que el fet no està documentat, no cal gaire imaginació per donar-lo com a hipòtesi— que la carta de Nícias és llegida a l'assemblea dels atenesos i, un cop llegida, prenen la paraula dos oradors, primer l'un i després l'altre, per defensar com a única possible cadascuna de les dues alternatives plantejades per Nícias a l'assemblea: o enviar reforços o ordenar la retirada. Un i altre oradors anònims defensen llur opinió amb arguments sòlids i convínents; sembla, però, que l'autor és conscient que hi ha un cert desequilibri entre les dues posicions: els membres de l'assemblea que varen votar a favor de la campanya de Sicília difícilment, ara, tornaran, en bloc, sobre una decisió ja presa.

El primer orador ho té més fàcil: repetint o recordant l'oportunitat dels mateixos arguments pels quals Nícias fou enviat a Sicília, persuadirà l'auditori de l'encert de la campanya alhora que li donarà implícitament la raó per la primera decisió. Desplega tot seguit una sèrie d'arguments, la majoria dels quals són en resposta al desànim que la carta de Nícias pot haver provocat entre els membres de l'assemblea i, per tant, demagògic-patriòtics, i un altre argument, un de sol, de tipus realment estratègic.

Pel que fa al desànim que emana del missatge de Níciàs i l'esgotament físic i moral de les tropes instal·lades a Sicília, són dignes de ser considerats dos grans blocs d'argumentacions. En primer lloc, la confiança que mereix el propi Níciàs per seguir al front d'una empresa, aparentment, no fàcil. L'orador de la primera *Siciliana*, amb gran mestratge, defensa la vàlua del capdavanter: és ben cert, segons hom desprèn del discurs, que el missatge de Níciàs és pessimista, cosa que ha fet posar en contra d'ell tots aquells membres de l'assemblea que mantienien una posició més bel·licista. Per això, la primera paraula del discurs va dedicada al caràcter indiscutible del general triat, alhora que la vàlua d'aquest és un nou argument per aplaudir la decisió presa el seu dia per l'assemblea, àdhuc en contra de l'opinió del propi interessat (cfr. 1). Per mantenir aquesta opinió, l'orador es refereix constantment a les consideracions de Níciàs sobre l'afer, amb la intenció de demostrar que és l'única persona autoritzada per parlar-ne i, també, per continuar l'empresa, fent evident, al mateix temps, que cap de les dificultats trobades és responsabilitat d'ell. La seva única responsabilitat és veure que calen més homes i demanar-los, i això és justament el que fa. L'únic element nou, doncs, que podria fer reconsiderar la decisió ja presa, és a dir, si Níciàs és l'home adequat per afrontar tant la campanya com el resultat de l'annexió probable, és amplament rebutat.

En segon lloc, les notícies del desànim de les tropes i les nombroses defeccions de mercenaris i auxiliars són perfectament explicables: la situació no els és fàcil, però, si com es demana, són enviats reforços, tant la baixa moral com les desercions s'aturaran en sec i, de produir-se, seran de l'altre bàndol, amb seguretat (cfr. 10). No està de més, en aquest context, recordar que, al llarg de la història, cap desgràcia no ha fet mai defallir els atenesos, ni tan sols en els moments més difícils; com demostra l'experiència de Salamina i de Marató, la fe en la victòria és element decisiu per no fracassar (cfr. 43).

Enmig de tota aquesta parafernàlia patriòtica —on s'afegeixen llargues explicacions a propòsit de la vergonya que representaria una retirada— hom pot trobar un sol argument polític i estratègic. L'orador presenta una objecció possible a les virtuts de l'èxit d'aquesta campanya: Sicília, un cop dominada, no seria una plaça molt i molt difícil de mantenir per als atenesos? Sense dubte, sembla voler dir l'orador, però en el si de la present guerra contra Esparta la importància estratègica fonamental de l'illa mereix tots els esforços possibles, almenys mentre duri la guerra. Un bon estrateg, a més, ha d'estar sempre alerta per veure què fan els altres implicats en la contesa. I, justament, és de remarcar —cosa que no s'està de fer l'hàbil i documentat orador— que el rei persa manté l'illa de Xipre per la mateixa raó i no repara en l'esforç que això li comporta (cfr. 36-37).

Aquestes són les vies argumentals principals que l'eloqüent autor d'aquest discurs fa servir per expressar el seu parer: cal enviar reforços a Níciàs per continuar, amb èxit assegurat a la fi, la campanya.

Es tracta d'un *lógos symbouleutikós* fictici²⁶ que reactualitza fets de sis segles abans: un pur exercici d'història que conté, però, tots els elements necessaris per ser autèntic.²⁷ S'allarga en quaranta-nou paràgrafs, gairebé la meitat dels quals comença o acaba amb un $\tilde{\omega}$ Ἀθηναῖοι;²⁸ els juraments, tan enfàtics i tan necessaris en un discurs d'aquesta mena, són, en general, en nom de Zeus, com era usual entre els oradors àtics; els arguments històrics emprats són de tota fiabilitat, o, si més no, no són anacrònics i pressuposen una bona documentació; sigui com sigui, hom imagina la inquietud de l'«assemblea atenesa», del públic d'aquest discurs, doncs, pensant en les tropes enviades a Sicília i intentant de decidir quin és el partit que cal prendre: només que tant aquell públic com el d'ara coneixia el final de la història i allò que de debò va passar —foren enviats els reforços però tot plegat va ser un gran fracàs; és, per tant, al cap i a la fi, un pur divertiment, cosa que no vol dir que l'auditori no s'hi entusiasmés ni adoptés una actitud de reflexió activa. Val la pena, a tall d'exemple, parar atenció en aquest abrandat final: «cal enviar-hi estratèges que, servint-se de l'experiència de Nícias per edat, puguin superar l'estancament de la situació. I, per cert, el que més m'agrada de la carta és que diu que cal fer-ho així, si no volem quedar endarrera respecte als enemics. D'aquesta manera si els passàvem davant, atents als fets, una de dues: o ells quedaran impeditos del tot o no obtindran res més».

... Uns instants després, el mateix Arístides ja es «vestia» de segon orador i començava dient: «Sí, atenesos, fer vots per l'èxit de la ciutat m'és, atès això i

26. És, certament, un discurs deliberatiu, segons la classificació d'Aristòtil; l'adjectiu però que el qualifica és important. L'ocasió, la causa que el motiven són inexistents; entenent, doncs, no la lletra sinó la idea de la classificació aristotèlica, aquest seria un *lógos epideiktikós*, un discurs de circumstàncies. Haig d'afegir, a més, que la triple classificació d'Aristòtil segueix operativa a l'època romana només en idea —car no pot ser d'una altra manera— i que, en definitiva, només l'*epideiktikós* queda intacte; àdhuc els *symbouleutikoi* i *dikanikoi* per llur marc acaben essent, en teoria retòrica, també de circumstàncies, *epideiktikoi*, havent-se perdut l'ocasió real que els justificava: per molt històricament documentades que siguin les ocasions, no deixen de ser purs pretextos. Com sol passar, la pèrdua de les ocasions reals i el manteniment de la classificació teòrica comporten l'esborrament de les fronteres fixes entre uns i altres tipus classificats, fins al punt que sovint tenim, a l'època romana, casos de discursos que són, de fet, una mena de superposició de dos tipus, com passa a la *meléte* de Lucià, *Fàlaris a* que, tot i tenir un marc de *lógos symbouleutikós*, és, de fet, un *lógos dikanikós* per la seva forma, tot i ser, alhora, un discurs de circumstàncies car allò que es defensa i es delibera és, com deia, un pretext.

27. Almenys tan autèntic com la necessitat dels gustos del moment exigia, això és, *molt autèntic*, en el sentit de poder retrocedir i fer retrocedir l'auditori aquests sis segles per tal de sentir-se, tots plegats, allà mateix, en aquell moment i en aquella circumstància. Totes les comparacions són sempre inexactes, però se m'acut de buscar un paral·lel contemporani: es tractava per a Arístides i per al seu públic de recrear allò mateix que, avui, seria recreat en un recinte qualsevol si un important i conegut personatge —o posser un actor de teatre— declamés com a conseller del regne, davant la reina Isabel de Castella, a propòsit de la conveniència o no de costejar el viatge de Cristòfol Colom cap a terres feréstegues i desconegudes. Si això passés, res no podria impedir que tant l'orador com el públic sabessin perfectament el resultat del viatge i de la conquesta; fins i tot sabrien que les terres desconegudes són unes nacions, amb una trajectòria cultural i política a partir d'aquell moment, etc., però res d'això tampoc no hauria de substreure validesa a la ficció. És evident que el paral·lel s'adveria impossible, ridícul i, a més, ple de problemes delicadíssims... És una simple qüestió de gustos, de formació i de tradició: justament allò que fa creure que un tal espectacle avui fóra impossible és el que, al segle II, el feia possible i habitual.

28. Cal remarcar que, com sembla obvi, no hi ha cap dada per poder afirmar que aquesta *meléte* fou pronunciada a Atenes, davant un públic atenes; o, almenys, només a Atenes, car els sofistes podien repetir en diferents llocs els mateixos discursos. Això és evident, però ni que hagués estat pronunciada a Atenes, els atenesos de l'auditori sabien perfectament que els vocatius no anaven pas ben bé per a ells...

moltes altres coses, el més grat i tots vosaltres hi sou proclius, ja ho sé. Jo, però, ja quan de primer vàreu proposar-vos aquesta campanya siciliana, vaig pensar que calia arribar a una bona decisió, i ara encara més; car en un sol dia, el d'avui, deliberem d'incrementar el nostre imperi i de la nostra pròpia seguretat. Quines són les paraules que us agradaria sentir, no ho ignoro, però els fets són com són; tinc, per tant, ben a desgrat meu, l'obligació d'aixecarme a parlar, car, arribat el cas, que jo fracassi convenent-vos i explicant-vos com veig l'afer, us serà millor que no pas si no hi faig res i vosaltres us causeu un fracàs a vosaltres mateixos», tot i que, a manera de separació, abans potser havia vociferat el títol, ja prou expressiu: εἰς τὸ ἐναντίον!

El paper d'aquest segon orador havia de ser, d'entrada, més dur. En conseqüència, Arístides construeix —si això és possible— un discurs encara més emfàtic que l'anterior. Per compensar la ficció que la seva era la causa que no compartia la majoria, els seus arguments són, almenys, tan sòlids com els del seu predecessor, car, un per un, els va reprenent i rebutant o contradient. Això d'una banda, però d'altra, hi ha elements nous en el seu discurs: la consideració d'error de la decisió presa abans de fer la campanya a Sicília i l'esment de la desfeta, qüestió que l'anterior orador no havia tocat per a res; a més, un altre aspecte digne de remarcar d'aquest segon discurs és la lectura totalment contrària a l'anterior que fa de la carta de Nícias. Analitzaré aquests factors de més a prop.

L'orador sap que demanar a l'assemblea que es contradigui significa posar-se-la, *a priori*, en contra. Per això no entra de seguida en matèria —com fa el primer orador— sinó que s'entreté en un dilatat proemi, apel·lant al seny i a la saviesa de rectificar. Després, al llarg de tot el parlament, tornarà a insistir-hi fent servir, això sí, arguments ben assenyats —que contrasten, per la seva moderació, amb la rauxa un xic abrandada del predecessor—: l'experiència és la prova de l'error comès, hi ha més quantitat de perill a seguir que a abandonar, en un mot, cal tocar de peus a terra; ara bé, la ponderació en expressar el seu *parti pris*, no el priva de ser respectuós amb el seu hipotètic auditori: no és que estiguessin bojós quan varen decidir la primera vegada; tanmateix, si aleshores totes les esperances estaven obertes, el descabdellament dels fets demostra que, ara, la campanya és un bogeria.²⁹

Cal no oblidar, a més —ens adverteix el segon orador—, que la desfeta no només és possible sinó probable, molt probable, i el pitjor no és la desfeta en ella mateixa sinó les conseqüències que, tant en la contesa contra els lacedemonis com en general, pot portar a Atenes. S'entesta, doncs, aquest orador, a fer un llistat de dissorts i desgràcies que fan que Boulanger (p. 278) l'anomeni «un prophète de malheur», no sense raó. No obstant el pessimisme

29. Pot ser il·lustrador confrontar aquesta frase del primer orador: δεῖ γὰρ δυοῖν θάτερον, ἢ τὸ πρῶτον ψηφισθέντων ἕξω τοῦ φρονεῖν εἶναι δοκεῖν ἢ τὰ δεύτερα ἀμαρτάνειν, amb la darrera del segon orador: εὐχομαι δὲ δυοῖν θάτερον, ἢ καὶ ὑμῖν συνδοκεῖν ἢ γνώμης ἀμαρτεῖν αὐτὸς καὶ δειλίαν ὕστερον μόνος ἐξ ἀπάντων σφλεῖν (Or. V 6 i VI 56, respectivament). Construcció prou elaborada, d'altra banda, per confirmar allò que ha estat dit respecte al gust per la no improvisació d'Eli Arístides.

exacerbat, aquest és un argument important: el primer orador ni l'havia considerat i és evident que l'assemblea hi pensava, fins i tot li devia preocupar com una possibilitat. El primer orador només parlava de victòria, i no de derrota; el segon parla de derrota, però també de victòria, desmereixent-la totalment, per inútil, gratuïta i perjudicial, com tantes altres victòries que no han conduït mai a res de positiu. Els arguments triomfants del primer orador són, sense dubte, desmuntats un per un.

Si l'important és Atenes i l'honor i defensa de l'Àtica, més val quedar-se a prop per estar a l'aguait i no implicar tot un exèrcit en expedicions llunyanes; si la flota, pràcticament en pes, ha de marxar cap a Sicília, El Pireu serà indefensable i caurà a mans espartanes o perses en pocs dies, car els aliats no gosaran, sols, defensar-lo (cfr. 26).

L'honor i el bon nom dels atenesos, que abans eren respectats àdhuc a Sicília, han caigut en picat i, mentre els siracusans no els podia veure ningú, ara, sota l'escomesa atenesa, gaudeixen de les simpaties d'arreu (cfr. 33).

Així doncs, pensar en l'Àtica vol dir retirar-se i no enviar més tropes.

Contra la vergonya que suposaria una retirada, són servits una sèrie d'arguments prou convincents: no tot l'honor d'una ciutat està en les empreses militars, però on segur que no es troba és en l'obstinació d'una expedició desastrosa (cfr. 37). Atenes no necessita fer el boig per provar el seu coratge: la retirada, ara, és ben fàcil i àdhuc honorable; més endavant, qui sap...

I finalment, donem per feta la victòria, diu. A més d'inútil, aquesta seria perillosa, car és cert que els veïns de Sicília —Itàlia, Cartago, el món sencer— no s'estarien tranquils i Atenes, de lluny, ho tindria ben difícil per conservar la plaça. El paral·lel de Xipre del rei dels perses és fals: el rei persa té dominats tots els territoris que el separen de Xipre, mentre que Atenes està en una situació més aviat contrària.

Queden així enfonsats els arguments principals del primer orador, sobretot aquells més substanciosos que feien referència a la vàlua estratègica de Sicília. Segons aquest segon orador, Nícias és també home i estrateg digne de confiança. Justament per això cal fer-li cas i cal saber llegir el seu missatge de manera exacta. És evident que Nícias té interès a palesar el descoratjament de les seves tropes i la situació ben crítica de l'expedició: amb aquest comunicat —és ben fàcil de veure-ho— està demanant autorització per a la retirada. Perquè, a més, és impossible prendre seriosament les paraules amb les quals sol·licita reforços; és obvi que totes les coses que diu que necessita els atenesos no les poden fornir, ni pel contingent humà ni pel suport logístic: Nícias no fa la demanda seriosament, el seu desig implícit és que, en haver-li de denegar la petició, l'assemblea ordeni la retirada. Cal fer cas a Nícias com deia el primer orador, però és que Nícias no està a favor de continuar la campanya! (cfr. 43-46).

Es tracta, certament, de dos oradors ben persuasius: defensen la seva causa cercant tots els racons per on puguin colpir el seny i el sentiment de l'auditori

que se'ls suposa. Ara bé, l'auditori que se'ls suposa no és l'auditori real que tenien aquestes *Declamacions sicilianes*; ni l'auditori, ni el moment històric, ni el problema tenen res a veure amb el suposat per la construcció de les *melétai*. És necessari no perdre de vista el públic de debò, del segle II d.C., ni perdre de vista el recinte de declamacions de qualsevol ciutat de l'imperi. Des d'aquest punt de vista, hom pot establir, de primer, una diferència fonamental entre els dos discursos i, després, la intervenció i participació directes d'Arístides en aquests mateixos discursos construïts, aparentment, de forma ben mecànica seguint les estrictes regles del gènere.

En primer lloc, com a entreteniment o gaudi del públic auditor, tota la gràcia d'aquestes composicions rau en el fet que l'una és complement de l'altra —exactament igual que passa amb les *Declamacions leuctrianes*, com es veurà. És cert que la perfecció de cadascuna és suficient per al reconeixement del públic; però, en això, Arístides no devia ser l'únic sofista expert. La peculiaritat diferencial d'Arístides consisteix en la tria d'una famosa alternativa històrica que pot ser tractada, gràcies a la distància que tant autor com públic poden prendre'n, des dels dos punts de vista, almenys amb el mateix èmfasi. La mateixa distància és la que pot donar una perspectiva suficient com perquè, al segle II d.C., hom pugui prendre un dels dos partits, ni que sigui a propòsit de fets tan relativament remots.

Cal considerar, doncs, que, d'una banda, el públic auditor —i potencialment lector³⁰— d'Arístides coneixia perfectament aquest capítol de la història d'Atenes, tothom devia haver-se llegit a l'escola —o a d'altres llocs³¹— el seu Tucídides, com a mínim, sense comptar les recreacions més tardanes dels mateixos fets;³² a més, justament a causa de les lectures, tothom sabia quina de les dues sortides va ser adoptada finalment pels atenesos i les conseqüències, més aviat dolentes, que tot plegat va tenir per al decantament últim de la balança en el si de la rivalitat d'Atenes i Esparta. D'una altra banda, Arístides, tot i comptar amb el coneixement dels fets per part del seu públic, podia influir, en certa mesura, en la consideració, en el judici, que als seus contemporanis els mereixia la campanya de Sicília.

30. Cal suposar, a l'època romana, la difusió fins i tot d'obres com aquesta; l'evolució de la mentalitat grega cap a l'escriptura i la lectura és un fet innegable i també que arriba a la seva implantació definitiva ja a finals de l'època hel·lenística, com espero haver demostrat a F. MESTRE, *Problemàtica dels gèneres literaris a l'època romana. L'assaig*, Barcelona 1985 (tesi doctoral inèdita), especialment pp. 60-105; cfr. així mateix sobre el particular, P. DESIDERI, *Dione di Prusa. Un intellettuale greco nell'Impero Romano*, Messina-Florencia 1978, p. XI; E. G. TURNER, «I libri nell'Atene del V e IV secolo A. C.», dins G. CAVALLIO, *Libri, editori e pubblico nel mondo antico*, Roma-Bari 1975, p. 20; i P. E. EASTERLING, «Books and Readers...», dins P. E. EASTERLING-B. M. W. KNOX, *op. cit.*, pp. 1-41. Sembla que, en casos de declamacions públiques, el vehicle normal era, de primer, que hom pronunciés el discurs com a inèdit obligatòriament, i després, si de cas, venia la difusió escrita; l'ordre invers, donada l'exigència d'improvisació encara que fos fingida, era objecte de fortes condemnes: això és el que li va passar a un tal Filagre que va gosar declamar un discurs l'edició del qual per escrit ja havia estat difosa, cfr. Filòstrat 579.

31. Cal no oblidar l'existència de biblioteques i llocs per poder llegir, ultra les biblioteques particulars, a partir d'època hel·lenística, cfr. T. KLEBERG, «La Grecia e l'epoca ellenistica», dins G. CAVALLIO, *op. cit.*, pp. 27-39.

32. Se'n acuden, per exemple, de les que han arribat fins avui, la referència d'Èfor a la qual al·ludeix Diodor de Sicília (XIII) i la de Plutarc a la *Vida de Nícias*.

Estic segura que afirmar taxativament que el sofista de Míssia aprofita l'avi-
nentesa per fer una operació de crítica històrica sobre els esdeveniments del
passat seria una exageració a part d'una inexactitud. Tanmateix, tenint en
compte fins a quin punt la glòria passada d'Atenes era reivindicada en època
romana, no és pas forassenyat indicar que Arístides, mitjançant la juxtaposi-
ció de les dues postures enfrontades, aporta, sobre els fets del 414 a.C. i la
guerra del Peloponès en general, una opinió personal que pretén sobreposar-
se a la que el públic, per la seva banda, en pogués tenir.

Car em sembla evident, a partir de la lectura paral·lela de les dues *melétai*
sicilianes, que, des del punt de vista d'un home —un grec, donant a la
paraula l'ampli sentit que es deriva d'una situació d'homogeneïtat cultural
arreu de l'imperi— contemporani d'Arístides, el contingut dels dos discursos
o, més ben dit, el caràcter, la mentalitat, dels dos oradors que hi queda
reflectida, no són la mateixa cosa, ni de bon tros.

El primer orador representa la posició bel·licista més *enragée*; per a ell, el
principal és l'hegemonia d'Atenes a tot preu, amb aquella ambició típica que
sovint ha fet parlar de les pretensions imperialistes de la *pólis* democràtica per
excel·lència: la comparació amb allò que fa el rei persa n'és una prova ben
fefaent, entre d'altres de més subtils,³³ com per exemple, aquelles que he
qualificat més amunt de patriòtico-demagògiques.³⁴ Ja pot ben ser que el
primer orador representi la posició majoritària de l'assemblea d'Atenes, dels
atenesos en general, als primers temps de les hostilitats;³⁵ per això, és clar,
resulta *històricament* cert que guanyà l'opinió d'aquest —d'aquells que pen-
saven com ell.

El segon orador, en canvi, representa una opció més pacifista; per a ell
l'hegemonia imperialista d'Atenes no val el preu que, presumiblement, cal-
drà pagar amb guerres aquí i allà. Ara, això sí, aquest orador, per evitar
equivocs i malentesos, té bona cura de demostrar que també té Atenes i
l'Àtica com a principals preocupacions, indiscutiblement: són el més impor-
tant, per això i només per això, més val deixar córrer riscos innecessaris de
domini exterior i tenir cura d'allò que hom ja té.

Aquest orador, cas que hagués existit, el 414 a.C., l'haurien xiulat a l'assem-
blea³⁶ i, amb sort, només els pagesos de l'Àtica, que patiren durament per
culpa de l'ambició hegemònica d'Atenes, l'haurien aplaudit o hi haurien
estat a favor.³⁷ D'això, a més, n'hi ha la prova: l'opció de la retirada, pel que

33. Tanmateix, l'opinió d'Arístides respecte de l'hegemonia atenesa, analitzada en perspectiva històrica, queda ben palesa al seu discurs *A Roma* (XXVI K) 40-51; cfr. també sobre el particular, P. VIDAL-NAQUET, «Flavius Arrien entre deux mondes», dins *Arrien, Anabase d'Alexandre*, París 1984, p. 238.

34. Cal tenir en compte, però, que per a Arístides hi ha una altra cara del patriotisme, una cara anti-imperial, per dir-ho d'alguna manera, la de la preservació de la polis sense ambicions exteriors: justament la que presenta el segon orador.

35. Cosa que no ignorava, certament, Arístides; és a dir, les dues opcions no són, simplement, dues argumentacions contràries suposades a l'atzar; és interessant de notar que hom vol mantenir, de totes totes, la versemblança; el marc històric, doncs, no és només marc situacional.

36. Si se'm permet, a mi també com a Arístides, deixar veure com entenc aquest capítol de la història de Grècia...

37. Com bé palesen les comèdies d'Aristòfanes, cruament i irònica, especialment *Els Acarnesos* i *La Pau*.

ens consta, mai no fou presa en consideració, ni tan sols esmentada, excepció feta del propi missatge de Nícias que la suggereix.

Però, i no per casualitat com espero poder explicar, en l'opinió dels grecs del segle II d.C., el favor per a una de les dues opcions s'havia invertit, almenys això és el que em sembla haver de deduir a propòsit de l'autor de les *Declamacions sicilianes*.

Si es tractés només d'una inversió paradoxal no valdria la pena parlar-ne més, n'hi hauria prou amb notar-la. És, però, una inversió significativa, útil per explicar quelcom del propi Eli Arístides i de la seva tasca d'escriptor.

Deixo, tanmateix, les conclusions per al lloc que els correspon, això és, el final, i, atès que l'estudi i anàlisi de l'altre conjunt de *melétai* anunciades em conduirà a la mateixa explicació, passo ara, abans de concloure, a l'exposició d'altres arguments.

Per a les *Leuctrianes*, Arístides compon el mateix marc que suposa per a les *Sicilianes*: l'assemblea d'Atenes, lloc on es discuteixen els afers polítics i militars que afecten els atenesos. Es tracta, ara, de cinc oradors que prenen successivament la paraula per defensar tres opinions enfrontades sobre el paper d'Atenes després dels esdeveniments de la batalla de Leuctra. El tema genèric és —com resulta fàcil d'imaginar— la qüestió de les aliances: amb els tebans, amb els espartans o la neutralitat, són els tres eixos de deliberació, enginyosos, oportuns i justos per parlar de la situació referida.³⁸

El mètode emprat aquesta vegada es complica en relació al de les *Sicilianes*, on simplement eren juxtaposades dues opinions. Ara, el repte assumit pel sofista és més agosarat i, sobretot, comporta la possibilitat d'un tractament més dilatat del mateix tema, és a dir, el rendiment funcional és més alt per al sofista car li permet una dramatització més completa —cinc personatges diferents— i una demostració més àmplia de competències pel fet de poder donar fins a cinc variants d'una mateixa situació.³⁹ L'estructura, doncs, s'ha complicat i ha deixat de ser la clàssicament escolar contraposició de dues opinions;⁴⁰ ara, les opinions no són o l'una o l'altra, sinó o l'una o l'altra o cap de les dues, exemplificant cadascuna de les connotades positivament —és a dir les aliances amb algú— amb dos personatges i amb dos discursos encaval-

38. A propòsit de la justesa històrica de la situació i de les fonts d'Arístides per a aquestes obres, cfr. A. BOULANGER, *op. cit.*, pp. 287-289.

39. Malgrat la demostració de l'ampli coneixement de la història de l'Atenes del segle IV, cal remarcar que aquest desplegament pentapartit és exagerat car, de fet, Arístides *només* proposa tres flancs de discussió, els mateixos tres que la pròpia història forneix. És clar que és mèrit d'Arístides plantejar aquest tema, però també és cert que no fa res més que basar-se en la realitat històrica i prou; els cinc personatges no són cinc arguments, sinó que són maneres d'inflar la quantitat d'opcions, d'una banda, amb la dificultat suplementària que crear dos personatges per al mateix paper representa, i, d'una altra banda, una forma de fer sobresortir l'opció «predilecta» pel fet de ser única enmig dels altres dos doblers.

40. Cfr. A. BOULANGER, *op. cit.*, p. 282: «La méthode qui consiste à opposer les discours deux à deux pour plaider successivement le pour et le contre est éminemment didactique et tout à fait conforme à la tradition de l'école», i afegeix: «Aristide, en exécutant deux fois cette prouesse et en couronnant ce laborieux édifice par un discours consacré à une troisième opinion, a voulu donner une démonstration éclatante de sa virtuosité oratoire», darrera afirmació, aquesta, que és objecte de discussió, després, en el text.

cats entre ells i afegint, com a corolari, un cinquè personatge, un cinquè discurs, amb l'opinió connotada negativament, oponent de les dues opcions i dels quatre oradors anteriors.

És atinat, com en el cas de les *Sicilianes*, per altra banda, considerar el conjunt d'aquestes cinc declamacions com una obra sencera –i no cadascuna per separat–; en aquest sentit, la composició de les *Leuctrianes* resulta encara més original, més valenta i, sobretot, serveix també, una vegada més, per donar testimoni del partit pres pel propi autor. De nou em veig obligada a fer sobresortir aquest darrer aspecte com el més important, ni que només sigui per precisar –potser contradir seria un mot massa taxatiu donades les circumstàncies– l'anàlisi de Boulanger, un dels més importants estudiosos d'Arístides, per a allò que respecta al muntatge dels cinc discursos. En efecte, des del punt de vista de la demostració del virtuosisme oratori –únic valor que té en compte Boulanger–, donar dues veus diferents de cadascuna de les aliances possibles és una proesa, com també ho seria –i encara més gran– donar-ne tres o quatre de cada si l'autor volia construir un edifici més suntuós i monumental; ara bé, estic absolutament persuadida que la composició d'un cinquè discurs i la creació d'un cinquè personatge no tenen aquest mateix objectiu, és a dir, no serveixen per coronar la demostració del virtuosisme oratori; no és un discurs més, el cinquè, sinó que trenca, de forma decisiva, l'harmonia d'allò que havia estat construït fins al moment. Un trencament que només pot tenir sentit si hom té en compte una d'aquestes dues raons que el justifiquin, o totes dues alhora: representa l'opció que històricament fou presa, o bé, representa l'opció d'Arístides. Més endavant, a l'hora de concloure, ja indicaré quina de les dues raons pesa més i per què; ara, però, crec que cal, també, examinar els textos d'aprop.

El primer discurs –el primer orador–,⁴¹ defensa l'opció de l'aliança amb els espartans i presenta com a argument cabdal la teoria que són els tebans i no els lacedemonis els vertaders enemics dels atenesos. I això per una raó de pura

41. En aquest punt de les *Leuctrianes* em sembla imprescindible indicar que, de tant i no amb facilitat, la forma perfecta i impecable de construir la ficció, a la qual ja he al·ludit diverses vegades, té algunes fisures. Per a un lector modern, tal com troba avui les *Declamacions leuctrianes*, el problema de situació és inexistent: l'*argumentum* que les precedeix explica, en síntesi, el moment històric referit i l'opció defensada a cada discurs, i dona, a més, el nom de l'autor. La redacció d'*argumenta* encapçalant obres d'aquest tipus és freqüent –i, sovint, d'agrair. En la majoria de casos, és difícil de saber si l'*argumentum* fou redactat pel mateix autor o és un afegit d'un comentarista posterior. En el cas dels cinc discursos que ara m'ocupen no hi ha dubte, car les darreres paraules de l'*argumentum* palesen, per part del comentarista, el mateix astorament que el principi del primer discurs provoca a un lector modern: ἡ στάσις πραγματικὴ ἔγραφος, διαπορητικὸν τὸ προοίμιον, ἀπὸ συστάσεως ἰδίου προσώπου, διὸ καὶ ἀκατασκευὸν ἔστιν. En efecte, la primera *Leuctriana* comença amb un proemi –abans que l'orador entri en la defensa de la seva causa– on intenta, com en un *argumentum*, justament parlar de totes les possibilitats com a possibles, cosa del tot inversemblant dins la ficció creada: els altres quatre oradors, evidentment, parlen de les opcions que no són la seva, però per desmerèixer-les, per desacreditar-les i augmentar així el valor de la defensada; és del tot impensable que, en el marc de la ficció –l'assemblea atenesa–, s'aixequi un orador que comenci dient: «totes tres opcions són ben possibles i el dubte és permès» per continuar, tor seguit, defensant abrandadament l'aliança amb els espartans. En opinió meua, el proemi de la primera *Leuctriana* és un intent no reeixit de plantejar Arístides, l'escriptor, abans de tornar-se un de cinc oradors, el problema que tracta; la qual cosa vindria a confirmar definitivament el caràcter *escrit*, narratiu, d'aquest conjunt d'obres.

i simple ètica bèl·lica: els espartans varen saber respectar l'enemic vençut a la fi de la guerra del Peloponès mentre que els tebans, no prou satisfets amb la victòria, tingueren la pretensió de fer desaparèixer la pobra Atenes, ja prou afeixugada per la derrota. Recorda, per això, la noble actitud de Lisandre, general espartà, que no es doblegà a la petició dels tebans d'arrasar Atenes i de sotmetre els atenesos a l'esclavitud (cfr. 90-91).

Un segon argument d'importància per convèncer l'assemblea atenesa de la conveniència de l'aliança amb Esparta és assenyalar que una supremacia tebana pot trencar l'equilibri de forces repartit entre Atenes i Esparta, després de la pau d'Antàlcides...

L'orador de la segona *Leuctriana*, que predica a favor de l'aliança amb Tebes, troba totes les gràcies als tebans i considera els lacedemonis els pitjors enemics d'Atenes. Torna, ell també, a remuntar-se al passat, en perspectiva paral·lela però oposada a la del primer, per tal de trobar-hi exemples d'amistat tebana i de mala fe i enveja d'Esparta. L'episodi més clar que demostra que els espartans no són de fiar és llur comportament en acabar les guerres mèdiques (cfr. 135-136). A més, en la situació actual de prepotència tebana és en realitat un honor que demanin l'aliança amb Atenes car, de fet, no la necessiten...

A la tercera *Leuctriana*, el parlamentari de torn reprèn l'opinió del primer orador, és a dir, l'aliança amb Esparta. Com que és el tercer de prendre la paraula, abans d'entrar en matèria, fa un llarg preàmbul on al·ludeix als que l'han precedit —cosa que no fa el segon ni, com és lògic, el primer, tot i que aquest, com he dit, anuncia, d'alguna manera, que n'hi haurà d'altres que el seguiran—, palesant la seva intenció de no cercar arguments en el passat sinó en la situació present objectiva i en les seves conseqüències (cfr. 164). Però, un cop feta l'explicació d'intencions, aporta ben poques novetats respecte dels arguments del primer orador —com també farà el quart respecte del segon; altra cosa seria admetre, per part d'Arístides, alguna imperfecció i llacuna en algun dels oradors creats per ell. Així doncs, el que li toca al tercer orador és repetir, emfàticament i amb altres paraules, el gruix d'arguments del seu col·lega primer, és a dir, la idea del retorn a l'antic repartiment de forces entre Atenes i Esparta que, diu, ara per ara, estan molt igualades, mentre que acceptar l'hegemonia tebana seria col·locar-se, ambdues, en una situació d'inferioritat difícilment superable.

El quart discurs —cal notar, de passada, que cada vegada són més curts: mentre el primer i el segon ocupen 36 i 39 paràgrafs respectivament, el tercer i el quart queden reduïts a la meitat, 17 i 16 paràgrafs, la qual cosa, però, confirma el paral·lelisme intencionat i ben construït⁴²— és pronunciat per un orador al qual li toca, per descomptat, defensar els interessos dels atenesos en la causa tebana. Per a aquest, hi ha un fet decisiu que impedeix à *jamaïs*

42. El cinquè discurs, trencant la simetria, en té vint-i-un.

l'amistat amb Lacedemònia, ni en la guerra ni en la pau, a saber: la vergonyosa pau d'Antàlcidas (cfr. 188).

Fins aquí els quatre discursos a favor d'alguna aliança —connotats positivament, doncs. Tots els arguments, siguin decididament partidaris del tebens o dels lacedemonis i, alhora, contraris a la neutralitat —connotació negativa— han quedat exhaurits: segurament no resta res de la història remota o més recent (això és, del segle IV a.C.) de les tres ciutats que puguí ser adduït per tal que Atenes abandoni l'actual actitud no bel·ligerant.

Sigui per la raó que sigui, Arístides torna, tot seguit, a canviar de «disfressa» i fa pujar a la tribuna un defensor de la neutralitat, de l'actitud no bel·ligerant, que, en realitat, fou l'adoptada l'any 371 a.C. pels polítics atenesos. Els arguments d'aquest orador, doncs, haurien de ser, en bona lògica, els més autèntics, aquells que expliquessin l'episodi històric i, de pas, ajudessin a entendre'l. Però, malgrat això, ens trobem amb un nou discurs que entra de ple en la dialèctica ja plantejada pels altres: el caràcter diferent que defenso per a aquest darrer discurs no ve donat, ni de bon tros, pel seu to ni pels seus arguments sinó, simplement, per la seva mateixa existència, així, al final, en solitari. Des del punt de vista del plantejament, en canvi, és deudor dels altres i resta el paral·lel del seu conjunt.

L'orador és un més i, com a darrer després de la llarga deliberació, fa una entrada, ben clàssica per altra banda, demanant, per a ell també, la màxima atenció del públic, és a dir, prega que, almenys, se l'escoltin fins que acabi (cfr. 199). Tot seguit, expressa la seva desconfiança respecte dels que l'han precedit en l'ús de la paraula car, tot i haver estat hàbils oradors, de cap manera han demostrat que cerquen l'interès d'Atenes, sinó més aviat cadascú el seu, la qual cosa és, com a mínim, vergonyosa (cfr. 200). Aleshores és quan anuncia que no dirà res de nou,⁴³ que els altres ja li han fornit els arguments necessaris per defensar, des d'un punt de vista oposat al d'ells, la neutralitat.

En efecte, elabora un llistat d'arguments ja emprats i els va rebatint un per un, tant si vénen d'un bàndol com si vénen de l'altre. Per exemple, que cal oblidar el passat i perdonar els greuges soferts per culpa dels espartans i aliar-se amb ells ara que estan en una situació militar inferior: d'acord a oblidar el passat, però una cosa és perdonar i una altra és comprometre's militarment; que els greuges rebuts de part de tebens i lacedemonis estan equilibrats és cert: raó de més per no intervenir, car Atenes, cas que volgués obtenir un benefici moral de la venjança, sense fer res, ja l'ha obtingut, vist que els dos enemics es barallen entre ells; per una altra banda, si els greuges estan equilibrats també ho estan els favors: seria, per tant, una injustícia comparativa ajudar els uns i, automàticament, perjudicar els altres; endemés —i aquest sembla ser l'argument definitiu— les aliances són sempre mala

43. Sembla un lloc comú d'Arístides en les seves obres l'anunci que no innovarà en res, acte, aquest, que pot ajudar a atribuir un cert caràcter assagístic, de visió conjunta, sense cap altra pretensió; cfr. en el mateix sentit, *Egipci* (XXXVI K) 3.

cosa, i la prova n'és ben a prop: espartans i tebans eren aliats no fa gaire i ara són enemics arrauxats. No havent-hi cap necessitat imperiosa i essent les aliances, per regla general, paper mullat, més val fer-se el sord: mantenir la neutralitat, que ja prou feina tenen els atenesos amb els seus propis afers (cfr. 219-220).

Amb aquest to, el cinquè orador posa punt i final a la ben construïda discussió fictícia sobre les conseqüències d'implicació que la batalla de Leuctra suposa per a Atenes.

Com en el cas de les *Sicilianes* haig de fer notar que no tots els discursos de les *Leuctrianes* entren en una mateixa dinàmica. D'una banda, els quatre primers defensen aferrissadament una aliança concreta i en donen arguments d'interès general, tant patriòtics com pretesament estratègics. D'una altra banda, el darrer discurs pretén demostrar que la posició més patriòtica és la que s'inhibeix d'afers complicats de política exterior, sempre que li sigui possible, com és el cas. El seu és, doncs, un patriotisme en estat pur perquè només té en compte el de dins i no el de fora; per això no s'està d'afirmar que quan hom, per tal d'afavorir la seva pàtria, ha de recórrer a aliances externes, això indica que hi ha interessos particulars d'alguna mena, i no públics ni, per tant, patriòtics. És aquesta una manera ben punyent d'atacar els seus contrincants, de desqualificar-los àdhuc: aquell que, podent i prenent el bé d'Atenes, no defensa la neutralitat i la preservació de més enfrontaments és que, simplement, té altres interessos que li ho impedeixen, interessos que són, però, ben particulars i no de la pàtria.

Em sembla obvi —i potser inútil d'insistir-hi— que, essent aquestes les posicions expressades en els cinc discursos, el cinquè orador fa un discurs de natura molt diferent als altres quatre, tot i no ser gens diferent ni de forma ni de composició. Com ja he indicat, la diferència rau en la seva pròpia existència i en el missatge que transmet, encara que el transmeti amb el mateix to i, pràcticament, el mateix tipus de construccions que els altres transmeten el seu. És un missatge de prudència més que no de temeritat, d'equilibri fins i tot en l'expressió de sentiments tan abrandats com la venjança o el càstig als enemics. Estar a favor de la neutralitat indica, clarament, ser més lúcid que no estar-hi i, en aquest cas, tant per als atenesos del segle IV —car això és el que van decidir de fer— com per al públic d'Eli Arístides.

I doncs, és clar que hi ha una aproximació a fer entre la segona *Siciliana* i la cinquena *Leuctriana*. Independentment de la decisió que fou presa en realitat, Arístides pren partit per la no bel·ligerància en el cas de la campanya de Sicília. De la mateixa manera, a les *Leuctrianes*, i potset encara més significativament, la posició no bel·ligerant, defensada només per un discurs però de forma contundent i destacada dels altres, sembla ser la de l'autor. I no tant per raons objectives de veritat històrica —en tenim ben bé l'exemple: Arístides no pretén justificar allò que es va fer en realitat, sinó donar el propi parer, intervenir, ell, en la seva recreació dramàtica— sinó perquè la seva línia de pensament el condueix a considerar més bona la solució neutral, la qual, en

aquest cas i casualment gairebé, fou adaptada en el moment que recrea. Per això són paral·leles les dues últimes opinions de cadascun dels blocs de *melétoi*; la preocupació d'ambdós oradors és la mateixa, idèntica: no bel·ligerància amb la finalitat principal i primera de preservar Atenes, d'impedir que aquesta sigui sotmesa per cap altra ciutat grega, encara que això signifiqui una pèrdua d'hegemonia exterior o que el seu protagonisme polític es vegi minvat.

La lectura i l'anàlisi de les *melétoi* d'Arístides em condueixen a expressar i confirmar tres aspectes importants: la manera d'observar i d'entendre la història passada en època romana, això és, per part d'Arístides i, també, del seu públic; la influència del moment present de la política en aquest examen de la història anterior, i, finalment, la categoria d'Arístides com a escriptor que, tot i encabir-se en els motlles tradicionals, els ultrapassa pel fet d'intervenir-hi directament: els temes no li interessen com un pur divertiment buit i immutable sinó que pretén dir-hi la seva, si no, ja no s'hi posaria, a escriure, segurament, de la mateixa manera que els assagistes moderns, que no només informen o recreen, sinó que, sigui com sigui, interpreten i manipulen l'afer que prenen entre mans: és en aquesta possibilitat que troben interès en el tema.

L'Atenes clàssica, al segle II d.C., significava el punt àlgid de l'hel·lenitat, el punt de referència, el nucli del món cultural conegut; per a Arístides i per al seu públic, en definitiva, Atenes era la seu i la font de tot allò que els interessava i conformava llur manera de ser i de pensar; havien comprès, a més, que l'Atenes clàssica ja havia assolit la cota de capdavantera cultural justament per la seva capacitat d'exportar els seus principis.

Ara bé, cal fer atenció en un aspecte concret: Atenes és examinada, en les declamacions d'Arístides, en el seu paper històric i polític, amb pretensió d'ubicació en el temps. Des d'aquest punt de vista, i amb l'afany de preservar la incontestabilitat de l'Atenes *mare* esmentada, Arístides, és obvi, falseja la realitat, simplement perquè la seva perspectiva és a partir de fets acomplerts, d'una banda, i a partir d'una situació present d'Arístides i del seu públic, de l'altra.

L'examen d'un capítol de la història a partir de fets acomplerts desemboca en l'expressió subtil d'opinions més sentimentals que no rigorosament crítiques, per molt que el coneixement dels fets històrics, de la història en general, i l'erudició, siguin impecables. És clar que, entrant en el camp dels imponderables on ens col·loca Arístides, aquí hi ha alguna cosa que falla: si Atenes s'hagués preocupat només de la seva salut interna, s'hagués girat d'esquena a la política d'expansió i d'aliances, mai no hagués exportat res i, en conseqüència, l'aticisme —no només de llengua sinó també d'actitud— d'Arístides i de tants altres no seria res, simplement no existiria, com tampoc no existiria el mateix Arístides que és el meu objecte d'estudi... Com a mínim, doncs, és ben curiosa aquesta manera de portar judici sobre la història passada que no

és, ni de bon tros, patrimoni exclusiu d'Eli Arístides: l'època imperial representada pel renaixement literari aticista i antiquari es caracteritza justament per aquest enyor sentimental, no tant del que va ser sinó del que hauria pogut ser i que, segons ells, *és ara*, uns quants segles després; car Arístides com d'altres són, de fet —i s'ho creuen—, la demostració d'aquella victòria atenesa no precisament militar ni política.⁴⁴

No és per casualitat que la no bel·ligerància, l'actitud de rebuig de la guerra es trobi al bell mig dels resultats que es deriven dels dos oradors amb qui Arístides s'identifica al màxim, tant a les *Sicilianes* com a les *Leuctrianes*. I no només Arístides, ben segur. Ja he fet notar, a propòsit de les *Sicilianes*, on hi ha un intent de contradicció històrica absent a les *Leuctrianes*, que aquella assemblea atenesa del 424 a.C. havia pres una opció que l'assemblea del segle II d.C. —el públic d'Arístides— mai no hauria pres; l'opció, deïa, s'hauria, doncs, invertit, car davant d'una alternativa de no-guerra, els del segle II mai no haurien votat a favor de les armes. No així a les *Leuctrianes*, on no hi ha inversió de decisions preses i predilectes, justament perquè la real, la històrica, ja és una decisió de pau.⁴⁵

I no casualment, perquè és de tota evidència que el moment present es projecta en l'observació de la història passada. En efecte, cal no oblidar en cap moment que tot l'imperi gaudia, en aquell temps, d'una tranquil·litat i d'un benestar no experimentat mai abans, a partir de finals de segle V a.C. L'administració romana havia aconseguit, des del principi del seu contacte amb els territoris hel·lenitzats, una relació pacífica i de respecte, malgrat la invasió, portant la implantació de la pau i del benestar molt més lluny àdhuc que no ho havien fet les monarquies hel·lenístiques que, des de la mort d'Alexandre fins, justament, a la invasió romana paulatina, havien sotmès l'antic imperi d'Alexandre a una inestabilitat política considerable que donava la sensació d'estar en peu de guerra contínuament.⁴⁶ Els romans, paradoxalment, devien representar la salvació que posava punt i final al malestar social hel·lenístic i, a més d'implantar la pau, l'asseguraven. És cert, les conquestes imperials varen seguir, a occident sobretot, i les guerres amb estrangers també, però

44. Aquesta és una manera d'explicar els conceptes tan sovint emprats per definir la cultura d'època imperial: classicisme, aticisme, antiquarisme, mimesi retòrica, etc. No és aquest el lloc indicat per entrar en una llarga exposició dels mateixos, però és cert que, ni que sigui al servei d'una comprensió de l'actitud d'Arístides, cal, per força, referir-s'hi. També és ben cert que tots aquests conceptes estan —han d'estar— a la base d'un intent de definició d'actituds literàries i de literatura en general de l'època. Per això, crec d'un interès especial i innovador els articles del volum de la Fondation Hardt, *Le classicisme à Rome aux Iers siècles avant et après J.C.* cit., especialment: T. GELZER, «Klassizismus, Attizismus und Asianismus», pp. 1-41; H. FLASHAR, «Die Klassizistische Theorie der Mimesis», pp. 79-97; F. LASSERRE, «Prose grecque classicisante», pp. 135-163, per a una actualització del problema.

45. A propòsit del tractament de la història i, especialment, de la no importància de la realitat dels esdeveniments, és a dir, doncs, de la història com a pretext de l'acte de parlar, cfr. l'interessantíssim i recent estudi d'A. TORDÉSILLAS, «L'instance temporelle dans l'argumentation de la première et de la seconde sophistique: la notion de *kairós*», dins B. CASSIN, *Le plaisir de parler*, París 1986, pp. 31-61 i, en concret sobre Arístides, p. 46 ss.

46. Cfr. sobre el particular l'estudi d'E.S. GRUEN, *The Hellenistic World and the Coming of Rome*, 2 vols., Berkeley-Los Angeles 1984.

d'això se n'ocupava el potent i professional exèrcit imperial i la guerra estava sempre lluny.

Tot plegat, del segle I al segle IV, Roma assegurà una estabilitat política ferma entre els ciutadans i les classes altes i mitges dels territoris ocupats; hom parlava atinadament de *pax romana* i, per aquest concepte, l'administració no només fou acceptada, sinó lloada fins a l'infinit.⁴⁷ La *pax romana* designava un estat de coses que, d'una banda, garantia un principi d'autoritat ferma i, en conseqüència, per una altra banda, un tipus de vida molt més confortable. En aquest sentit, cal reconèixer que els arguments emprats tant pel segon orador de les *Sicilianes* com pel cinquè de les *Leuctrianes* no són els propis dels segles V i IV a.C., sinó més aviat els del segle II d.C., els del temps real dels discursos, del temps d'Arístides, amb tot el que significa. Els arguments són de l'època imperial i no de la de la polis —no el plantejament, és clar: la retirada de les tropes de Sicília, en ella mateixa, no és un argument que Arístides inventi, era una alternativa de Nícias a la seva carta; la neutralitat en el cas de les aliances després de Leuctra no és tampoc un argument d'Arístides, és un fet històric real. Però, al cap i a la fi, després d'aplaudir el coneixement de la història i la tria de temes per a les seves *melétai*, allò que compta, en l'anàlisi de l'obra d'Arístides, són els arguments que fan servir els seus oradors per defensar cada opció, en especial els dos que impliquen el pensament del propi autor; i els arguments d'aquests són el resultat del tipus de raonament d'un home que ha viscut i viu els avantatges de la *pax romana*: el desencís que duu l'experiència de la història contemplada a distància, el refredament dels entusiasmes dominadors d'Atenes, el seny que fa reconsiderar decisions preses amb una certa frivolitat o que fa no participar en les escaramusses dels veïns, el tocar de peus a terra i obrir els ulls a la realitat, abandonant somnis impossibles o massa perillosos o denunciant, subtilment, la corrupció que representa fer veure que els interessos d'un mateix són també els de la pàtria, el conservadorisme que suposa guardar la casa i deixar estar el veí, el fet d'empassar-se l'orgull i sobreposar-se a la vergonya d'una retirada que sempre és millor que sobreposar-se a una desfeta, o el no deixar-se adular per aquells que, interessadament, demanen recolzament i aliança; en una paraula: cap risc per aconseguir una grandesa incerta no val la pena, més val que mani i administri un altre i estalviar-se problemes. Una actitud que fou la de la majoria dels grecs davant la invasió i domini romans i que no cal, doncs, que ens estranyi.⁴⁸

47. Lloança que, en el món grec, arrenca ja d'abans de l'imperi amb la *Història* de Polibi; el discurs *A Roma* (XXVI K) del propi Arístides n'és un perfecte exemple d'època imperial, entre d'altres. A propòsit d'*A Roma*, cal notar que el plantejament de la lloança a la ciutat de Roma és fet pel seu autor sobre la base de la seva capacitat imperialista —en un boníssim sentit de l'expressió— (cfr. 8-13), en comparació justament amb alguns dels altres imperis de la història: el persa (15-23) o el d'Alexandre (24-27), sobre els quals, com és obvi, Roma té una gran superioritat (vegeu la traducció del discurs, per P. GÓMEZ, en aquest mateix volum).

48. Cfr. en aquest sentit, P. DESIDERI, *op. cit.*, cap. VII, especialment p. 376 ss., i C.P. JONES, *The Roman World of Dio Chrysostom*, Cambridge (Mass.) 1978, i *Plutarch and Rome*, Oxford 1971, *passim*, sobre la relació dels intel·lectuals del segle I amb Roma, així com E.S. GRUEN, *op. cit.*, *passim*.

Arístides escriptor, ara. És evident que el tema històric és un pretext per a l'eloqüència —al cap i a la fi, la *meléte* és, al seu origen, un exercici sofisticat, una filigrana retòrica—, però les *Leuctrianes* i les *Sicilianes* són un exemple que Arístides no es limita a realitzar una activitat purament retòrica: hi ha un pla de treball d'un abast molt més ampli, pla de treball que pressuposa un ordenament d'escriptor a la seva feina, com el d'un assagista, salvant algunes distàncies, és clar.⁴⁹ Aquestes obres d'Arístides no són assajos d'història; de fet, formalment, són discursos pronunciats a l'assemblea, per molt que el muntatge sigui fictici. Manca, doncs, encara, l'element narratiu —incompatible amb l'eloqüència d'aparat⁵⁰— i, sobretot, manca la formulació d'una tesi o d'una opinió, és a dir, l'expressió clara dels punts de vista i dels sentiments de l'autor. Ara bé, en aquests discursos volgutament mimètics dels de Demòstenes i Isòcrates,⁵¹ hom topa amb la mà i el pensament d'un escriptor —que, com és obvi, no és cap dels set oradors de les *Declamacions*, sinó tots set— expressant-se i ordenant una opinió subjectiva i particular —una forma, aquesta, molt immediata, d'expressar-se un mateix, en definitiva.⁵²

Arístides és, realment, un sofista atípic: el seu egocentrisme es mostra en la majoria de les seves obres; la preocupació per excel·lir en la seva feina el turmenta fins al punt de necessitar, sovint, el recolzament i el consell divins;⁵³ a més, a diferència de la majoria dels seus col·legues, tinc molt la sensació que l'excel·lència la volia, només, en la consideració de l'aspecte bàsic de la seva ocupació, és a dir, en la perfecció literària i no en els accessoris que aquesta —juntament amb l'espectacularitat— podia proporcionar: honors, càrrecs polítics, etc. Car, en efecte, els sofistes de l'època imperial són personatges la importància dels quals oscil·la entre la presència i gestió en l'administració

49. O com un novel·lista, segons es desprèn de la tesi de B. CASSIN, «Du faux ou du mensonge à la fiction (de *Pseúdos* à *Plásma*)», dins *Le plaisir de parler* cit., pp. 3-29, que defineix com a «ficció novel·lesca» la *meléte*, cfr. p. 25; o bé, P. VIDAL-NAQUET, *op. cit.*, especialment l'apartat que defineix la mena d'escrit que és el d'Arrià, IV: «Entre les mots et les choses», pp. 343-355.

50. Tanmateix, en algunes altres obres de l'època, hom pot apreciar ja, tímidament, la presència d'aquest element narratiu, expressant la situació a partir de la qual arrenca una obra de caire més epidíctic o, simplement, de base retòrica. Si els *argumenta* dels quals he parlat més amunt (cfr. n. 41) són redactats pel propi autor, la via és oberta; a partir d'aquí, hom troba en moltes obres de l'època romana encapçalaments narratiu-situacionals equivalents als *argumenta*; en donaré dos exemples: Dió de Prusa a la seva obra *Sobre els tres Filoctetes* (*Or.* 52) necessita explicar, primer, que la idea de pensar en les tres tragèdies li ve en un moment i un lloc determinats, que són, evidentment, presentats com la causa o pretext de la redacció posterior; així mateix Filòstrat a les seves *Imagines*, abans de començar una descripció de quadres —de realisme ben dubtós—, necessita explicar que ho fa a casa d'un seu amic a Nàpols, que té les galeries plenes de quadres i que té un fill, en edat d'aprendre, destinatari de l'obra; també en aquest cas, causa i pretext per a aquest escrit de Filòstrat; per a un més ample desenvolupament sobre les dues obres, cfr. F. MESTRE, *op. cit.*, pp. 28-45 i 522-535.

51. Sobre la continuïtat de la segona sofística respecte de la primera, i la innovació de base, de contingut i d'abast, cfr. l'interessantíssim i exacte capítol de B. CASSIN, «Du faux ou du mensonge à la fiction» cit.

52. Cal aclarir, però, que no és segur que Arístides es plantegi en cap moment la seva obra retòrica com a vehicle pretextat d'expressar allò que pensa; no ho fa, clarament, tampoc a una obra més declaradament autobiogràfica com són els *Discursos Sagrats* (47-52 K); el seu plantejament devia ser molt més simple: compondre unes *melétes* amb tota la cura que caracteritza el seu estil i la seva feina; justament perquè compon amb cura i rigor, i *literàriament*, un cop endinsat en la problemàtica històrica triada, no pot evitar de comprometre-s'hi i ho fa subtilment, sense innovar res d'allò que convencionalment eren els espectacles de la paraula en temps de la segona sofística. Allò que indico, doncs, referent a l'Arístides escriptor és més d'actitud que no de fet.

53. Tots els *Discursos Sagrats* en són una prova evident; cfr., de nou, F. MESTRE, *op. cit.*, pp. 305-338.

—sigui en el càrrec que sigui, o bé, simplement, com a finançadors privats d'organitzacions públiques— i la tasca literària,⁵⁴ escindida al seu torn entre la declamatorià d'espectacle i la més directament dirigida a la via privada i silenciosa de la lectura.

Per a Arístides, que rebutjà sempre càrrecs i honors, la raó fonamental d'escriure era fer-ho bé i ser el millor; els premis que el favor del públic acostumava a implicar no li interessaven, volia simplement el reconeixement com a home de lletres i professional del discurs i de l'escriptura.⁵⁵ El seu caràcter excepcional i, en certa mesura, marginal i incompès, rau en aquesta actitud. Això d'una banda; però d'una altra, és difícil no reconèixer a aquest home una certa qualitat i ambició literària, ni que només sigui perquè era l'únic entre els seus contemporanis que entenia així la seva tasca i la tasca del sofista en general.

La meua anàlisi de les *melétai* d'Arístides, essent la *meléte*, en teoria, la forma menys creativa, més mimètica i més tradicional del sofista d'època imperial, ha intentat de palesar la personalitat literària d'Arístides, justament pel contrast que suposa poder crear quelcom i comunicar algun sentiment o pensament personals emprant una via tan aparentment morta per a qualsevol realització que s'allunyi de l'estricta norma.⁵⁶ Em sembla que, en el cas d'Arístides, ni l'esquema limitat de la *meléte* no li impedeix de ser ell mateix, l'home creador d'una obra: els auditors, els lectors, ens veiem forçats —tot i que no calia, no hauria calgut— a pensar en l'home Eli Arístides i a saber què pensa sobre els temes triats, per molt que, en la ficció creada, ell mateix es troba ben lluny de la controvèrsia; el seu *jo*, en realitat absent de la forma marc, aconsegueix filtrar-se i, en certa mesura, dominar.

54. Cfr., sobre el *status* dels sofistes a l'època romana, G.W. BOWERSOCK, *Greek Sophists in the Roman Empire*, Oxford 1969, E.L. BOWIE, «The importance of sophists» dins J.J. WINKLER-G. WILLIAMS, *Later Greek Literature*, Cambridge (Mass.) 1982, pp. 29-59, i B. CASSIN, *op. cit.*, p. 26 s.

55. És força impensable, en el cas d'Arístides, una protesta i reclamació similar a aquella que Favorí presenta als corintis perquè han enderrocat un estàtua seva (cfr. *Corintiac* 25-27), tot i que Arístides tampoc no es priva de fer declaracions ben immodestes, però sempre per la feina mateixa i no pels honors que se'n podien derivar. També cal tenir en compte la seva tasca de teòric, d'on hom pot desprendre la seriositat amb la qual s'hi lliurava: cfr. el seu *Sobre la retòrica* (*Or.* XLV D).

56. Les *melétai* d'Arístides són més que simples recreacions; no així, en opinió meua, malgrat llur humor i brillantor, les esmentades de Llucià; Llucià parodia i satiritza amb intel·ligència, però a través de recreacions; Arístides, més avorrit, sense dubte, *crea*, tanmateix, pel fet d'intervenir després d'analitzar i d'obrir-se a la deliberació de possibilitats reals.